

<https://doi.org/10.59849/2313-5204.2026.1.55>

MAHİRƏ HÜSEYNOVA (Azərbaycan)*

ANADOLU-BALKAN TÜRKLERİ ƏDƏBİYYATININ TƏDQIQI BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY MÜSTƏVİSİNDƏ

Xülasə

Teodor Teodoroviç Mentselin Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatına dair elmi baxışları türk ədəbi irsinin tarixi inkişafı, mənbəşünaslıq bazası və araşdırma perspektivləri ilə sıx bağlıdır. Türk xalqlarının ədəbi-mədəni formalaşması ərəb, fars, Bizans, Çin və Hind mədəniyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqələr fonunda aydınlaşır. Ərəb və fars dillərinin uzunmüddətli üstünlüyü milli ədəbiyyatın müstəqil qiymətləndirilməsini çətinləşdirmiş, xalq ədəbiyyatı janrları isə türk ədəbi ənənəsinin qədimliyini qoruyub saxlamışdır. Təzkiyəçilik ənənəsi, Avropa türkologiyasının rolu, Radlov, Kunos, Gibb, Qordlevski, Krımski və Fuad Köprülüzadənin tədqiqatları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əlyazmaların nəşri, dövrü mətbuat materiallarının toplanması və fundamental monoqrafiyaların hazırlanması türk ədəbiyyatı tarixinin elmi əsaslarla öyrənilməsi üçün başlıca istiqamət kimi müəyyənləşir. Bu yanaşma Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatını ümumtürk ədəbi-mədəni prosesinin ayrılmaz hissəsi kimi səciyyələndirir və onun dünya ədəbiyyatı kontekstində sistemli araşdırılmasına da möhkəm zəmin yaradır.

Açar sözlər: *Birinci Türkoloji Qurultay, Anadolu-Balkan türkləri, türk ədəbiyyatı tarixi, Avropa türkologiyası, mənbəşünaslıq.*

Qurultayın 16-cı iclasında 3 məruzədən biri də milliyətçə alman olan şərqsünas-professor məclisə fərdi dəvətlə gəlmiş Teodor Teodoroviç Mentselin idi. Onun məruzəsi “Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri” adlanırdı. Məruzənin mətni 8 səhifədən ibarət idi və natiq nitqinə bəşər tarixinə qədəm qoyduqları andan

* Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti (ADPU) beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektor, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor. E-mail: huseynova.mahira@yandex.ru

türk xalqlarının heç vaxt öz mədəniyyətlərinin mərkəzində dayanmadıqları, əhatəsində olduqları Çin, hind, islam, fars, bizans mədəniyyətlərinin onları özlərinə tabe etmələrindən və üzərlərinə öz izlərini qoymalarından danışıdı. Yabancı təsirlərin türklərin onların özünəməxsus dəyərləndirmələrini də təklif edirdi. Ən qədim dövrlərdən etibarən türk xalqlarında çağdaş dövrə qədər ayrı-ayrı ədəbi janrlar - mani, türkü, türkhani, tuyuğ kimi şəkillərində gəlib çatan özəl xalq ədəbiyyatı olmasına baxmayaraq, yabancı təsirlər onları türklərin adına çıxmağa imkan verməmişdir. Tarixin ən qədim dövrlərində türklərin özünəməxsus müstəqil ədəbiyyatı olmasına baxmayaraq onlar öz xalq ədəbiyyatının adının çəkilməsinə belə özlərinə rəva bilmirdilər. Müəyyən təsirlərin nəticəsində türklər öz dillərində və ədəbiyyatlarında üstünlüyü ərəb və fars dillərinə verərək bu dildə şeirlər yazmış təzkirələr yaratmışlar. T.T.Mentsel Osmanlı dövrünə qədər fars dilinin Orta Asiya səlcuqlarının saray və idarəçilik dili kimi qalmasından, beləcə türk yaradıcılığının məhsulu olan çoxsaylı əsərlərin türk dilində olmayan ədəbiyyatlarla qarışdırılmasını qeyd etmişdir: *“Özününkü olana ehtiram göstərilməməsi özgəninkinin olanın layiq olduğundan daha yüksək qiymətləndirilməsi və təqlidini türk ədəbiyyatı tarixinin tərkibində də müşahidə etmək olar. Digər müsəlman xalqlarında olduğu kimi burada da tərcümeyi-hal üslubu tətbiq edilir. Əlamətdar olanı isə odur ki, bu üsula meyl, xüsusilə farsların tərcümeyi-halı sona çatdırmağı bacarmamaları ilə yanaşı inkişaf edirdi. Onlar, əsasən, heç bir tənqiddə duruş gətirə bilməyən ən cüzi materialla kifayətlənir, material çatışmazlığını və təkrarlanan məlumatların monotonluğunu üslubi qiyafə və sözcülüklə ört-basdır etməyə çalışırlar”* (1, s. 322).

Tarixilik hissinin olduqca güclü, tarixə məhəbbəti heç bir şübhə yeri qoymayan türk xalqlarında ədəbiyyat tarixinin yazılmasına diqqətsiz yanaşılması Mentseli sözün əsl mənasında qəribəliklərlə bürümüşdür və o, faktiki olaraq cığatay ədəbiyyatını və ədəbiyyat tarixini misli görünməmiş yüksəkliklərə ucaldan şərq türklərinin və digər başqa qərb türklərinin də bu sahədə böyük işlər gördüyünü və ən zəngin şəkildə inkişaf etdiyini xüsusi vurğulamışdır: *“Anadolu-Balkan türkləri oğuz səlcuqlarının varisi və sələfləridir. Onlar, ümumiyyətlə, bütün türk xalqları arasında ən yüksək siyasi və ədəbi inkişafa nail olublar. Anadolu-Balkan dili müasir mədəni Avropa dili səviyyəsinədək genişləndirirdilər. Nisbətən azsaylı olmasına*

baxmayaraq (8 milyona yaxın) mühüm rol oynayıblar və indi də oynamaqdadırlar” (1, s. 323).

Orta əsrlərdə türk xalqlarında təzkirə yaratmaq ənənəsi geniş yayılmışdır və bu baxımdan Mentsel həmin dövrə aid Səhi Ədirnəvinin, Lətif Kəstəmunlunun, Taş Körpüzadənin, Aşıq Çələbinin, Əhdi Bağdadinin, Həsən Çələbinin, Qırafzadə Feyzinin, Səfailin, Suftinin, Rızanın, Səlimin, Fətlumun, Ramiz, Zaqib dədənin, Əsrar dədənin, Akifin, Arif Hikmətin təskirələrinin üslubunun müəyyən qədər bütöv və gözəl olmasını yüksək dəyərləndirdi. Müəyyən çatışmazlıqlarını, Şərh üsullarını və araşdırılmamış cəhətlərinə də diqqət yetirərək onları çox səmərəli vasitələrdən hesab etdi.

Türk ədəbiyyatı tarixinin avropalıları məxsus köhnə təsvirlərini tənqidi aspektlə müqayisə edən natiq üstünlüyü şərqlə canlı əlaqələri olan İtaliyaya verdi və bu sahədə birinciliyin İtaliya tədqiqatçılarına məxsus olduğunu göstərdi, italyan dilinə tərcümə olan təzkirələrin tarixinə və keyfiyyətinə də qısa nəzər yetirdi. Alman və fransız dillərinə edilən müxtəlif tərcümələrin əlamətdar cəhətlərini çözləyən məruzəçi türk ədəbiyyatına marağın məhz Avstriya və Almaniya daha çox inkişaf etdiyini, Rusiyada isə tamamilə kənarda qaldığını, müəyyən sistemləşdirmə və sxemləşdirmə işlərinin ardıcıl aparılmasını, son yüzillikdə türk xalqları ədəbiyyatının tədqiqi və araşdırılmasında köklü dəyişikliklərin baş verdiyini qeyd edir: *“Türk xalqları ədəbiyyatları nümunələri”nin 10 cildində Peterburqda 1866-cı ildə və ondan sonrakı illərdə çap olunan hissələrində əksini tapdığını, hazırda isə bu nəhəng türkoloqun fəaliyyətinin çox vaxtı lazımınca qiymətləndirilməməsi və ona qarşı edilən haqsızlıqlardan danışdı və natiqin nəzərinə, “Orxon yazılarının oxunması Tomsenin xüdməti olsa da, bütövlükdə türkologiya tamamilə Radlovun əsərlərinə əsaslanır” (1, s. 325).*

İndiyədək türk ədəbiyyatının öyrənilməsinə və araşdırılmasına heyvətli münasibət bəsləyənləri tənqid edən müəllif bu istiqamətdə Avropanın müstəsna xidmətlərini yüksək qiymətləndirdi və macar tədqiqatçısı İ.Kunosun türk xalqlarından topladığı folklor örnəklərinin zəngin material kolleksiya olduğunu söylədi. Türk xalqlarında İ.Kunos kimi toplama fəaliyyətinə yalnız XX əsrin II onilliyindən başlanılmasını xalq ədəbiyyatının nümunələri sayılan mətdahların, mədəni baxımdan çox maraqlı hadisə olan Kölgələr teatrının, mistikanın, dərvişliyin, xüsusən də

Bəktəşi dərvişliyin və s. toplanmasını G.Yakobun adı ilə bağlayan məruzəçi türk ədəbiyyatının ən yeni dövrlərdə inkişafının ardıcıl təhlilini verən V.D.Simirnovun “Yeni türk ədəbiyyatına dair oçerklər” və akademik A.Y.Krımskinin bir tarixi oçerklərinin də əhəmiyyətli cəhətlərini xarakterizə etdi. Türk poeziyasının fundamental tədqiqatçısı Gibbin 6 cildli “Osmanlı poeziyası tarixi” əsərinin önəmli cəhətlərinə toxunaraq qeyd edir: *“Daha çox nüfuzlu şərq müəlliflərinə və onların mühakimələrinə əsaslanan Gibb təfərrüatlı, lakin heç də həmişə doğru olmayan şərhlərində bunlar arasında daxili əlaqəni açıqlamağa çalışıb. Təəssüf ki, ən yeni dövr ədəbiyyatına həsr olunmuş və Rza Tofiq bəy tərəfindən təqdim ediləcəyi vəd olunmuş yeddinci cild işıq üzü görmədi. Daxili islahatlar və Türkiyənin Asiya dövlətindən Avropanın müasir dövlətinə çevrilməsinə aparan dəyişikliklərlə paralel inkişaf edən müasir ədəbiyyat çox qısa bir müddət - 50 il ərzində və sırf fransız təsiri altında yarandı (əvvəllər fars təsiri həlledici olduğu kimi). Bu isə ədəbiyyatın nəzərdən keçirilməsində yeni tərzin meydana çıxmasına səbəb oldu (xüsusən Avropada)”* (1, s. 326).

Məruzəçi 1902-ci ildə Leypsiqdə Paul Hornun tələsik yazdığı və bir o qədər də dərin və məzmunlu olmayan “Ən yeni türk ədəbiyyatı tarixi” 1916-cı ildə C.Hastmanın Leypsiqdə qələmə aldığı “XX əsr türk ədəbiyyatı” əsərinin 1-ci müəllifdən plagiat olduğunu və təzkirə üslubunda hər 2 əsərin çox dayaz və mexaniki bir araşdırma kimi səciyyələndirdi. Mentsel 1902-ci ildə Moskvada nəşr olunmuş V.Qordlevskinin “Yeni Osmanlı ədəbiyyatına dair oçerklər” adlı əsərin fundamental və sanballı cəhətlərindən bəhs edir: *“Əsərdə o dövrdə türk ədəbiyyatının əyani və dürüst təsviri verilir, bura mühüm qəzet publisistikanın inkişafının icmalı əlavə edilir. “Azərbaycan öyrənmə və araşdırma cəmiyyətinin xəbərləri”nin 2-ci nömrəsindəki məzmunlu məqalə də onun qələminin məhsuludur”* (1, s. 326).

I Dünya müharibəsi başlandığı 1914-cü ildən 1918-ci ilə kimi M.Hartman Almaniya türk ədəbiyyatı tarixi ilə müntəzəm məşğul olmuş və özünü 1919-cü ildə Berlində “Yeni Türkiyənin şairləri” adlı monoqrafiyası çap edilmişdir ki, bu əsərində bəzi elmi nəzəri çizgilərinin Mentsel nitqində öz əksini tapmışdır. Ümumiyyətlə, bu məruzəçinin nitq aktlarından belə məlum olur ki, o, Türk ədəbiyyatının dünəninə və bu gününə yaxşı bələddir. Türk kitabxanalarını Osmanlı və Şərq ədəbiyyatına

aid ensiklopedik biliklərə malikdir. İstanbul kataloqlarında Avropa kitabxanaları ilə müqayisədə ədəbi tarixin materialların tamamilə yararsız vəziyyətindən acı-acı danışan müəllif Britaniya muzeylərində, Berlin kitabxanalarında, Leningrad arxivlərində səliqəli saxlanılan materialları nümunə kimi göstərdi.

Türk ədəbiyyatı tarixinə qəzet və jurnal səhifələrində geniş yer verilən materialların əksəriyyətinin istifadəsiz qalması, kitabxanaların gündəlik mətbuat məhsullarına nifrətinin nəzərə alınması ilə İstanbulda bu materialların tamamilə yoxa çıxmasına əbədlilik naməlum qalmasını məruzəçi kəskin şəkildə tənqid etdi. Türk tədqiqatçılarının ədəbiyyat tarixi ilə bağlı prinsipial baxışları olmadan işə yanaşmaları, köhnə təzkirəçilik ənənələrinə əsaslanmaları Mentseli narahat edən məsələlərdən idi. Yanaşma tərzindən o yalnız Fuad bəy Köprülüzadənin mahir sinfetik, yəni Avropa saydığı elmi tərzdə yazdığı və 1920-ci ildə Konstantinopolda nəşr etdirdiyi “Türk ədəbiyyatı tarixi”, 1924-cü ildə nəşr etdirdiyi “Türk təbiət məcmusu”nun 367-ci səhifəsindəki məqalələrini türk ədəbiyyatı tarixinin elmi nəzəri əsaslarına yüksək cavab verən mənbələr kimi, eyni zamanda Köprülüzadənin 1921-ci ildə Konstantinopolda çap etdirdiyi “Türk ədəbiyyatının erməni ədəbiyyatı üzərində təsirləri”, xüsusən də bu əsərin aşığılar məsələsi ilə bağlı hissəsinin müasir tələblərə tam cavab verdiyini söyləyirdi. Mentsel məruzəsinin sonunda müasir türk ədəbiyyatının ən əsas vəzifələrini 3 bənddə təsisləşdirdi ki, bunlar da aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Qədim, önəmli, yalnız əlyazma şəklində qalan əsərlərin tədqiqi və çapı (hansısa komissiyaların imkanları ilə);

2) Bu günə qədər hər yerə səpələnmiş material və sənədlərin, o cümlədən bütün türk qəzet və jurnallarının toplanması;

3) Ən önəmli monoqrafiyaların nəşri (bu, bütün dövrün həqiqi təsvirini verərdi) (Stenoqram, 328).

Məruzəçi göstərdiyi bəndlər üzrə bəzi Avropa və türk tədqiqatçılarının yanaşma prinsipi əsasında hələ də çap olunmayan onlarla “Leyli və Məcnun”, “Xosrov və Şirin” və digər əsərlərin elmi nəzəri cəhətdən müəyyən süjet xəttinə əsaslanmaqla araşdırmaların aparılmasını da tövsiyyə etdi. Mövcud maneələrə baxmayaraq, türk ədəbiyyatının araşdırılmasına geniş nöqtəyi nəzərlərdən yanaşmağı da bildirdi. Ümumilikdə, Mentselin

məruzəsi Qurultay iştirakçıları tərəfindən alqışlarla qarşılandı və bundan sonra müzakirə açmamaq barədə səs çoxluğu ilə qərar qəbul edildi, qətnamə hazırlamaq üçün sədr Köprülüzadə olmaqla, Mentsel, Saadi, İlbəy, Qabitoğlu, Nağıyev, Rəhimi, Omarov, Zeynallı komissiyasının tərkibinə seçildilər. İclas 1:30-da qapalı elan olundu.

ƏDƏBİYYAT

1. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın stenoqrafik hesabatı. Bakı: Nağıl evi, 2011. 552 s.
2. Mentsel, T.T. (2011). Anadolu-Balkan türklərinin ədəbiyyatının araşdırılmasının nəticələri və perspektivləri // Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın stenoqrafik hesabatı. Bakı: Nağıl evi.
3. Köprülüzadə, M.F. (1920-1921). Türk ədəbiyyatı tarixi. İstanbul: Matbaa-yı Âmire, 1920–1921. II cild, 215 s.
4. Gibb E.J.W. A History of Ottoman Poetry. London: Luzac & Co., 1900–1909. VI cild.

Махира Гусейнова (Азербайджан)

Изучение литературы анатолийско-балканских тюрков в плоскости Первого тюркологического съезда

Резюме

Научные взгляды Т.Т.Менцеля на литературу анатолийско-балканских тюрков тесно связаны с историческим развитием турецкого литературного наследия, источниковедческой базой и перспективами его изучения. Литературно-культурное становление тюркских народов раскрывается в контексте их взаимодействия с арабской, персидской, византийской, китайской и индийской культурами. Длительное преобладание арабского и персидского языков затрудняло самостоятельную оценку национальной литературы, тогда как жанры народного творчества сохранили древние традиции тюркской словесности. Особое значение имеют традиция составления тезкире, роль европейской тюркологии, а также исследования Радлова, Куноша, Гибба, Гордлевского, Крымского и Фуада Кёпрюлюзаде. Издание рукописей, сбор материалов периодической печати и подготовка фундаментальных монографий рассматриваются как основные направления научного изучения истории турецкой литературы. Такой подход характеризует литературу анатолийско-балканских

турок как неотъемлемую часть общетюркского литературно-культурного процесса и создаёт прочную основу для её систематического исследования в контексте мировой литературы.

Ключевые слова: *Первый тюркологический съезд, анатолийско-балканские турки, история турецкой литературы, европейская тюркология, источниковедение.*

Mahira Huseynova (Azerbaijan)

Research on the Literature of the Anatolian-Balkan Turks in the Context of the First Turkological Congress

Abstract

Theodor Theodorovich Menzel's scientific views on the literature of the Anatolian-Balkan Turks are closely connected with the historical development of the Turkic literary heritage, its source base, and the research perspectives. The literary and cultural formation of Turkic peoples clears within the broader framework of their interactions with Arab, Persian, Byzantine, Chinese, and Indian civilizations. The long-standing dominance of Arabic and Persian languages complicated the independent evaluation of national literary traditions, while genres of folk literature preserved the ancient foundations of the Turkic literary heritage. The tradition of tezkire writing, the contributions of European Turkology, particularly the studies of Radlov, Kunos, Gibb, Gordlevsky, Krymsky, and Fuad Köprülüzade, are of particular importance. The publication of manuscripts, the collection of periodical materials, and the preparation of fundamental monographs are identified as a key direction for the scientific study of the history of Turkic literature. This approach characterizes the literature of the Anatolian-Balkan Turks as an inseparable part of the common Turkic literary-cultural process and provides a solid basis for its systematic research within the broader context of world literature.

Keywords: *the First Turkological Congress, the Anatolian-Balkan Turks, the history of Turkic literature, European Turkology, Source Studies.*
